

WERELDERFGOEDGIDS VEENHUIZEN

KOLONIËN VAN
WELDADIGHEID

NUR 521

ISBN 9789023258537

1e druk, 2024

UITGAVE

Noordboek – Van Gorcum

INHOUDELIJKE REDACTIE

Bureau siteholder UNESCO Werelderfgoed Koloniën van Weldadigheid (NL),

provincie Drenthe

(tekst: Wendy Schutte, beeld: Marcel-Armand van Nieuwpoort)

TEKSTREDACTIE

Lilian Eefting, Leef in Tekst

TEKSTEN EN ROUTES

Marja Kiel, Patrick de Rynck

FOTOGRAFIE

Miranda Drenth, James van Leuven e.a.

(zie onderschriften)

GRAFISCHE VORMGEVING EN OMSLAG

Nicole Herink, Oostenwind BNO

© 2024, Noordboek – Van Gorcum

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden veelevoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voor zover het maken van reprografische veelevoudigingen uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16 h Auteurswet dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (www.reprorecht.nl). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet) kan men zich wenden tot Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.stichting-pro.nl).

Ofschoon iedere poging is ondernomen volgens de auteurswet rechthebbenden van het in dit boek opgenomen illustratiemateriaal te traceren, is dit in enkele gevallen niet mogelijk gebleken. In het onderhavige geval verzoekt de uitgever rechthebbenden contact met hem op te nemen.

DEZE GIDS

ZIN OM TE WANDELLEN OF FIETSEN IN HET UNESCO WERELDERFGOED KOLONIËN VAN WELDADIGHEID IN NEDERLAND?

DEZE GIDS IS JE WEGWIJZER MÉT ACHTERGRONDINFORMATIE. DE GIDS IS GESCHIKT VOOR WIE ZICH VAN TEVOREN WIL ORIËNTEREN, MAAR OOK VOOR WIE TIJDENS EEN VERBLIJF IN DE KOLONIËN VAN WELDADIGHEID EEN LEIDRAAD VOOR TOCHTEN ZOEKT EN MEER WIL WETEN OVER DE ACHTERGROND VAN HET GEBIED. DE WANDELING VOERT DOOR HET WERELDERFGOED, DE FIETSRROUTE BESLAAT EEN IETS RUIMER GEBIED.

DE KOLONIËN VAN WELDADIGHEID ZIJN SINDS 26 JULI 2021 INGESCHREVEN ALS UNESCO WERELDERFGOED. ZO ERKENT UNESCO DE CULTUURLANDSCHAPPEN VAN FREDERIKSOORD-WILHELMINAORD EN VEENHUIZEN IN NEDERLAND, EN WORTEL-KOLONIE IN VLAANDEREN, ALS VAN UITZONDERLIJKE EN UNIVERSELE BETEKENIS VOOR DE HELE MENSHEID.

ER IS EEN GIDS VOOR FREDERIKSOORD-WILHELMINAORD EN VOOR VEENHUIZEN. BEIDE GIDSEN CONCENTREREN ZICH OP HET WERELDERFGOED EN BESTEDEN OOK ENIGE AANDACHT AAN HET AANGRENZENDE GEBIED.

VOOR INFORMATIE OVER HORECA EN LOKALE ACTIVITEITEN VERWIJZEN WE U NAAR HET INTERNET. ZIE ONDER ANDERE WWW.KOLONIENVANWELDADIGHEID.EU, DE OFFICIËLE WEBSITE VAN HET WERELDERFGOED KOLONIËN VAN WELDADIGHEID.

unesco

Werelderfgoed

Ingang van het Tweede Gesticht, nu Gevangenis museum. Hier toont het Gevangenis museum zowel de geschiedenis van armoedebestrijding in de Kolonie van Weldadigheid Veenhuizen als de geschiedenis van misdaad en straf in Nederland.

(foto Miranda Drenth)

INHOUDSOPGAVE

UNIEK IN DE WERELD 7

I. INLEIDING 8

1. DE AANLOOP 9

2. HET BEGIN VAN HET STELSEL 12

3. DE IDEALE KOLONIËNWERELD 14

4. INTERNATIONALE BELANGSTELLING 16

5. HET EXPERIMENT AAN DE ORDE 18

6. VERNIEUWING EN SCHAALVERGROTING 20

7. NIEUWE WAARDERING VOOR OUDE WAARDEN 22

II. VEENHUIZEN: HET VERHAAL 26

III. VEENHUIZEN: HET LANDSCHAP 36

IV. VEENHUIZEN: DE MENSEN 60

ROUTES

WANDELROUTE 76

BASISWANDELROUTE 80

UITBREIDINGSLUS DERDE GESTICHT 130

UITBREIDINGSLUS 'VIERDE GESTICHT' 142

UITBREIDINGSLUS FOCHTELOËRVEEN 154

FIETSROUTE 162

Opschrift aan de Dienstwoning Humaniteit in Veenhuizen
(foto James van Leuven)

UNIEK IN DE WERELD

DE KOLONIËN VAN WELDADIGHEID ZIJN EEN WERELDWIJD UNIEK SOCIAAL EXPERIMENT IN HET BESTRIJDEN VAN ARMOEDE. DAT GEBEURDE HIER MET EEN SYSTEEM VAN BINNENLANDSE LANDBOUWKOLONIËN. UNESCO ZAG TWEE REDENEN OM DE KOLONIËN VAN WELDADIGHEID IN 2021 AAN TE WIJZEN ALS WERELDERFGOED:

1. Het landschap is zo ontworpen en ingericht dat het de bewoners stimuleert tot rationeel en productief gedrag. Anders gezegd: de rechte lijnen van de wegen en lanen, en het ritme en de regelmaat van de gebouwen zouden de bewoners stimuleren tot logisch denken en efficiënt werken.
2. Het sociale experiment wilde arme mensen én de arme gronden ontwikkelen. Een utopisch idee gebaseerd op ideeën uit de achttiende-eeuwse Verlichting werd in de praktijk gebracht. De ‘verheffing’ van inwoners met werk, onderwijs en morele vorming stond centraal.
Doel: een beter leven voor deze mensen. Dit systeem had in de negentiende eeuw veel invloed op de zorg in instellingen in Europa en daarbuiten.

I INLEIDING: EEN GROOTS SOCIAAL EXPERIMENT

BEELD JE EVEN IN: JE WEET NERGENS VAN. JE LOOPT DOOR DE ORANJELAAN IN WILHELMINAORD OF DE HOSPITAALLAAN IN VEENHUIZEN. IS DIT EEN LANDGOED? KONINKLIJK MISSCHIEN, WIE WEET? OF BEN JE OP HET TERREIN BELAND VAN EEN GROTE ZORGINSTELLING, EEN GEVANGENIS? DE SFEER IS BIJZONDER: HOGE BEUKEN EN EIKEN, GROEN DAT RUST UITSTRAALT, DE WEGEN STRAK EN RECHTLIJNIG, DE IMPOSANTE GEBOUWEN ORDELIJK IN HET GELID, JA, DWINGEND ZELFS.

WEINIG LANDSCHAPPEN IN DE LAGE LANDEN ZIJN NIET MEE GEVORMD DOOR MENSEN. MAAR WEINIG LANDSCHAPPEN ZIJN ZÓ INGRIJPEND DOOR DE MENS VORMGEGEVEN ALS DE KOLONIËN VAN WELDADIGHEID IN NEDERLAND EN BELGIË. ALLEMAAL ZIJN ZE ANDERS, ALLEMAAL LIJKEN ZE OOK OP ELKAAR. HOE IS DAT ZO GEKOMEN? WAT IS HET VERHAAL?

Luchtfoto Tweede Gesticht
(foto Siebe Swart)

1. DE AANLOOP

1815. Stadhouders Willem I keert na de val van Napoleon terug naar Nederland. Tot 1830 zullen het huidige Nederland en België samen het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden vormen. Voorspoedig is het begin niet. In het land speelt zich een economische catastrofe af en de bestaande armenzorg, plaatselijk georganiseerd en deels via de kerk, kan de grote armoede niet opvangen. Zeker in de steden bepalen schrijnende armoede, werkloosheid en bedelarij mede het straatbeeld. In 1818 leeft bijna een derde van de bevolking van publieke liefdadigheid. De armoede zorgt voor overlast en vormt ook een politieke dreiging. Dit probleem moet worden aangepakt. Dankzij de grondwet van 1815 kan dat op een vernieuwende manier, vanwege onder meer de ingevoerde vrijheid van godsdienst en onderwijs.

In januari 1818 richt generaal Johannes van den Bosch een verzoekschrift tot Willem I. Van den Bosch is de voorzitter en drijvende kracht van de nieuwe Provisionele Commissie van Weldadigheid, die de oprichting van een Maatschappij van Weldadigheid voorbereidt. Het netwerk achter Van den Bosch bestaat uit hoge ambtenaren van Binnenlandse Zaken, zoals J.W.C. Le Jeune en C. Vollenhoven, landbouwkundige Jan Kops en mannen uit de adellijke elite. Prins Frederik wordt beschermheer. De Maatschappij zal werk verschaffen aan de vele 'behoeftevolle ingezetenen'. Na een scholing zullen geschikt bevonden gezinnen onder deskundige leiding 'nog ongecultiveerde gronden in ons Vaderland' ontginnen. Een soort binnenlandse kolonisatie met een sociaal oogmerk.

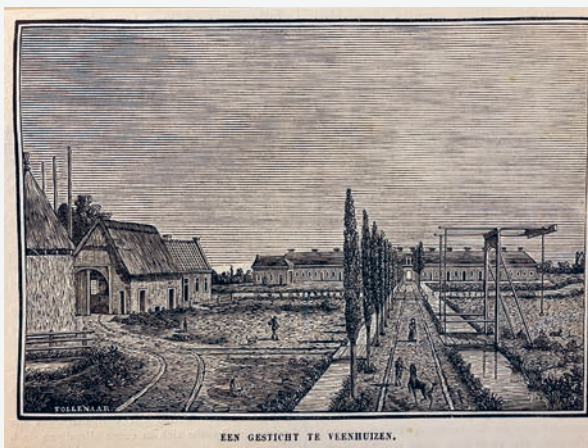
Armoede met Franse wortels

Armoede is begin negentiende eeuw een algemeen Europees probleem, maar in de ooit zo welvarende Nederlanden is de urgentie groot omdat die welvaart gebaseerd was op handel en de industrialisatie pas laat op gang kwam. In de Franse tijd stortte de zeehandel in. Hierdoor verloor Nederland zijn centrale plek in de wereldgraanhandel. Gevolg: stijgende prijzen. Ondertussen kon de textielindustrie de concurrentie met de buurlanden niet meer aan. Ook de staatskas is leeg als het koninkrijk wordt gesticht. Dat komt door de vele oorlogen onder Napoleon, die de staatsschuld fors hebben doen toenemen en waardoor eigendommen in waarde zijn gedaald. Budgetten voor sociale zorg zijn er nauwelijks. De Industriële Revolutie breekt pas na 1860 door in het noorden.

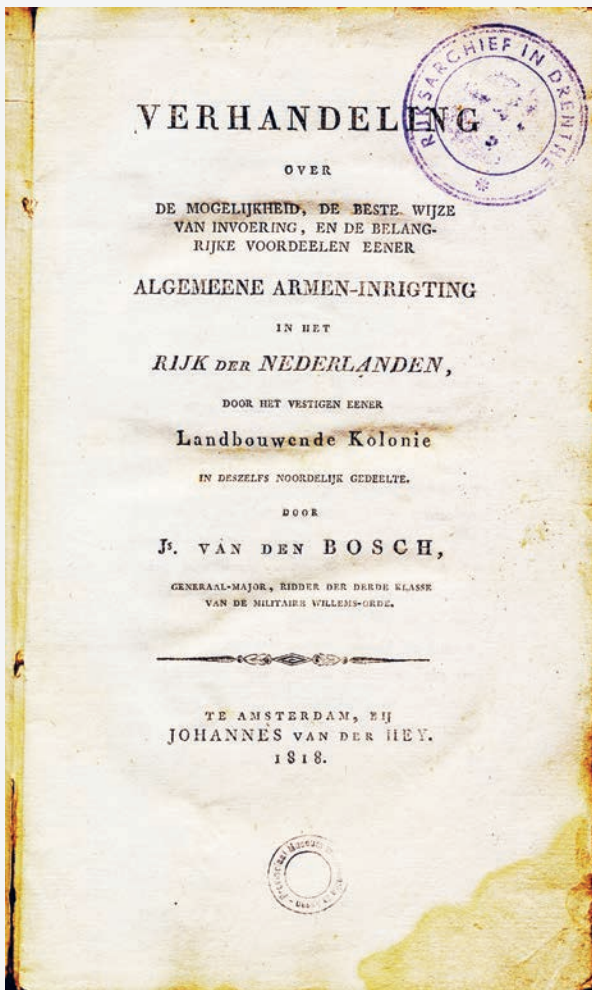
Nieuw experiment, lange tradities

De Koloniën van Weldadigheid zijn als experiment een ongezien en zeer grootschalig fenomeen, maar wortelen wel in diverse tradities. De Nederlanden zijn van oudsher wereldbegaafd om hun *landwinning* en *-ontginning*, en dus om het ‘maken’ van cultuurlandschappen dankzij nieuwe technieken en samenwerking. Daar komt in de achttiende eeuw een theorie bij die stelt dat meer en betere landbouw de enige bron is voor welvaartsgroei. Volksplantingen en -verhuizingen, het *koloniseren van gebieden*, verplichte arbeid – ook daar heeft de Republiek ervaring mee. Initiatiefnemer Van den Bosch begon zijn carrière in Nederlands-Indië als militair, tussen 1798 en 1808. In zijn vrije tijd bracht hij er grond ‘in cultuur’ door mensen te werk te stellen en plantages aan te leggen, en maakte hij winst met landbouwproductie.

Met haar plan en het bijbehorende verdienmodel hoopt de Maatschappij van Weldadigheid drie vliegen in één klap te slaan: steden verlossen van overlast en financiële druk, nieuwe landbouwproducten voor binnenlands gebruik aanleveren én de kolonisten en hun kinderen opvoeden tot beschaafde, werklustige lieden. Kortom: tot betere burgers. Drie pijlers zullen dat samen mogelijk maken: arbeid, onderwijs en godsdienst. De open en grotendeels natte heide- en veengronden die de Maatschappij op het oog heeft, liggen in het noorden en oosten van het koninkrijk. In die lastig toegankelijke en nauwelijks of niet bebouwde gebieden – ‘wildernissen’, waar boeren hoogstens gemeenschappelijk vee hoeden – zullen de landbouwkoloniën worden gevestigd. Het koningshuis helpt bij de aankoop. België – in die tijd: het zuiden van het land – zal iets later volgen. Dit wordt een groots experiment in armoedebestrijding!

Vereenvoudigde gravure van Tollenaar naar prent van Alexander Boëns en Hendrik Geelen
(collectie Provincie Drenthe)

Voorblad van de Verhandeling van Johannes van den Bosch uit 1818, dat gezien kan worden als een manifest voor de Maatschappij van Weldadigheid (collectie Drents Archief)

Tegenprestatie

Dan is er ook nog het idee dat armen een tegenprestatie moeten leveren voor gekregen zorg, bijvoorbeeld door arbeid. Dat komt ook de staatskas goed uit. Dat idee leeft in de achttiende eeuw op: er worden aan het eind van de eeuw tientallen nieuwe armenfabrieken of werkhuizen gesticht.

Tot slot zorgt de Europese Verlichting in diezelfde achttiende eeuw voor een nieuw mensbeeld: mensen kunnen in goede zin veranderen, als je ze opleidt en een vak aanleert. Mensen zijn maakbaar. Onderwijs, armenzorg en arbeid horen bij elkaar. Het is geen toeval dat elders in Europa eind achttiende en begin negentiende eeuw soortgelijke experimenten plaatsvinden.

2. HET BEGIN VAN HET STELSEL

De Maatschappij van Weldadigheid en haar middelen

De Maatschappij van Weldadigheid is een ledenorganisatie met een eigen bestuur: Nederlanders die lid worden, betalen een bijdrage. Er is een stichtingskapitaal, er zijn giften en legaten en er is de opbrengst uit de verkoop van landbouwproducten. Ook steden, het Rijk en het koningshuis dragen bij. Steden en gemeenten betalen aan de Maatschappij een vergoeding voor het plaatsen van een gezin. Dit wordt gaandeweg een nationaal plan, met veel lokale afdelingen in alle grotere gemeenten, tot in de overzeese gebieden. Het zijn de subcommissies van de Maatschappij: plaatselijke bestuurders, notabelen, vertegenwoordigers van armenbesturen en kerkenootschappen. Zij werven leden, zamelen geld in én bemiddelen om kolonisten naar de Koloniën te sturen. De armenbesturen, diaconieën en weesvoogden plaatsen de kolonisten uiteindelijk. Een eigen tijdschrift (*De Star*) zorgt voor de bekendmaking. De eerste jaren zijn hoogtijjaren. In 1819 heeft de Maatschappij van Weldadigheid maar liefst 22.000 leden in de subcommissies, die allen een stuiver contributie per week bijdragen. Alles is nieuw en de ambities zijn groot, net als de internationale belangstelling.

De Maatschappij van Weldadigheid koopt tussen 1818 en 1825 afgelegen heide- en veengrond aan, goed voor ruim 80 vierkante kilometer te ontwikkelen nieuwe landbouwgrond: in Drenthe, Overijssel en ook in de Zuidelijke Nederlanden. Op 25 augustus 1818 legt Van den Bosch de eerste steen voor het eerste boerderijtje van Kolonie I, die later naar haar beschermheer Frederiksoord zal heten. Deze proefkolonie is goed voor 600 hectare. Na negen jaar, in 1827, zijn er al zeven Koloniën, met in totaal bijna 6700 bewoners en meer dan vijfhonderd gebouwen: Frederiksoord, Wilhelminaoord, Willemsoord, Ommerschans en Veenhuizen in het noorden, Wortel en Merksplas in het zuiden.

De onderdelen van elke kolonie zijn dezelfde: landbouwgrond, beplante lanen, (water)wegen, woonplekken voor kolonisten en personeel, religieuze gebouwen, scholen, werkplaatsen en medische voorzieningen. Kenmerkend aan het landschap is een heldere structuur, efficiënte routes en duidelijke zichtlijnen, wat controle en overzicht mogelijk maakt. Zo zal de discipline van de inwoners worden versterkt.

Hoewel de ingrediënten gelijk zijn, ziet het landschap van elke kolonie er toch ook wat anders uit. Dat komt omdat de doelgroep waarvoor een kolonie wordt aangelegd, de hoofdindeling bepaalt. Voor gezinnen zijn er de 'vrije' koloniën, met voor elk gezin een klein boerderijtje of 'koloniehuisje' met daarachter een akker van 3 hectare, langs vaak parallelle lanen. Centraal en nabij kruisingen van wegen staan de gezamenlijke voorzieningen, zoals scholen. In de vrije Koloniën, zoals in Frederiksoord-Wilhelminaoord en Willemsoord, wonen en werken gezinnen zelfstandig.